

explanation of the interaction of agriculture, animal husbandry, industry and ecology in Kerman province from the Safavid era to the first Pahlavi dynasty

Amin Reza Tohidi*

Abstract

This article explains the position and relationship between industry, agriculture, and animal husbandry in Kerman province from the Safavid era to the first Pahlavi era. Kerman is a vast land, but with a low population density and little rainfall. Iranian industries during the period under consideration in this study are considered to be of the "ancient industries" type. Traditional agriculture and animal husbandry were prevalent during this period. From the Safavid era to the Qajar era, "ancient industries" in Kerman had a sinusoidal trend; that is, they had an ascending, descending, and neutral course, and finally reached a degree of decline that left no trace of their glory days. However, agriculture and animal husbandry continued to grow despite the drought and water shortage of the climate. The following article seeks to find the reasons for this event and to discover the reasons for the greater progress of some branches of industry, especially textiles and carpet weaving, in the Kerman region compared to other industrial fields, relying on the characteristics of the ecosystem. The monopoly of some raw materials, or at least the prevalence of such a perception, along with government interventions in the government's monopoly on the extraction and use of some minerals and imports, led to the historical event discussed in this article.

Keywords: Kerman, agriculture, industry, climate, animal husbandry.

* Assistant Professor of History, Department of Islamic Studies, Faculty of Law and Theology, Shahid Bahonar University of Kerman, tohidi@uk.ac.ir, <https://orcid.org/0009-0001-2905-3072>

Date received: 16/04/2025, Date of acceptance: 02/11/2025



Introduction

Kerman occupies a large area of southern, central, and eastern Iran. One of the characteristics of Kerman's vast territory is the diversity of climate. Its northern regions encompassed areas as far as central Iran, and Hormuz was considered one of its ports in the south. (Moghaddisi, 1982: 688). Given the vastness of Kerman, it is not possible to make the same judgment for all regions. However, some similarities have long been noted; as Istakhri writes without mentioning the name of the city or cities: "And in the cities of Kerman there are many mines" (Istakhri, 1968: 141). Even today, it is impossible to name a city in this province that is not famous for having rich mines. In the field of agriculture, the diversity of products is undeniable; but it is impossible to find a city that does not have or does not have thriving agriculture. Again, in Istakhri's words, "Kerman has both hot and cold climates, and they are mixed together. And there are all kinds of fruits." (Istakhri, 1347: 141).

Materials & Methods

In his article "Economy of Kerman in the Qajar Period" (Parse, 2013), Reza Sehatmanesh discussed the relationship between economy and politics in Kerman, and through this, he examined the connection between the social base of some Kerman politicians and intellectuals during the Qajar period and their political reactions, including in events such as the Shawl Weavers' Uprising. Mohsen Morsalpour and Mohammad Piri, in their article "Investigating the Economic Measures of the Seljuks of Kerman" (Pajuheshnameh Tarikh Haya Makhli Iran, 2011), believe that the Seljuks intended to earn income from agriculture. Therefore, they damaged the agriculture of Kerman, which was prosperous before them, but trade flourished in their territory. However, it seems that the article of these two researchers did not pay attention to the position of water and irrigation in the thought of Khwaja Nizam al-Molk and some royal decrees such as Qavard in digging wells, and mostly only limited periods where there was military conflict and caused destruction of property were considered. Also, the fact that the prevalence of feudalism during the Seljuk era in Kerman was not profitable without agriculture has been neglected.

Discussion & Result

The numerous works of Bastani Parizi have provided a comprehensive description of all aspects of social life in Kerman, which are valuable and unique sources for

understanding the life and historical life of the region. However, there is no direct and specific reference to the subject of the present article in these texts. As in "Politics and Economy of the Safavid Era" in many cases, including on pages 345 and 245, the emphasis is on politics and social issues are more prominent. Bastani Parizi, in works such as "Aftabe Zarrin Fereshtegan", provides a detailed description of the life of the nomads of Kerman and their role in the socio-economic life of the region. In the following, we can mention works such as the History of the Economy and Trade of Kerman from the 9th millennium BC to the present, written by Seyyed Mohammad Ali Golabzadeh, which was compiled in the style of Yadnameh and Farhangnameh and relies less on such comparisons. Therefore, the subject of the present article has not been considered. (Vali Publications, 2014). Of course, some, such as Majid Nikpour, have tried to examine other aspects, such as the history of Kerman carpets and shawls, which were not considered in the current article. (A Study of the Revolt of Kerman Shawl Weavers, Surah Mehr, 2016).

(The Social and Economic Dynamics of Kerman in Southeast Iran Based on Historical Texts and Pottery Finds of the Islamic Era in the Qala-e-Dokhtar Site, 2010); are among these. The latter article has an archaeological content, examines a wide scope, and does not follow the historical research method.

Conclusion

Accordingly, travelogues, historical geography books, and local history texts, research, and statistical data are the main sources used in the present study, which was provided in a descriptive-analytical manner. This study showed that several factors caused the main economic advantage of the region to be agriculture and animal husbandry despite the scarcity of resources, and industrial backwardness despite the abundance of resources. It seems that sometimes the main reasons for this phenomenon can be understood by relying on historical texts. This phenomenon has continued to this day, and despite the extremely high exploitation of the province's unique mineral resources, Kerman still ranks first in the country with 38.6 percent of employment in the agricultural sector, and at the bottom of the table with 22.6 percent of industrial employment. Also, the province, which is called the paradise of mines and has the second place in the government's general revenues with an eleven percent share, is still among the first in the country in poverty and deprivation indicators. The present study, relying on a historical comparison of the situation of agriculture, livestock, and industry, has attempted to examine the

historical causes of this phenomenon. However, tracing the roots of the issue must also include social and anthropological aspects, which are beyond the scope of the present study. Nevertheless, this article has tried to find an answer to an unanswered question. The innovative aspect of this study is to establish a connection between the current and present life of Kerman people in the contemporary era and historical periods.

Bibliography

- Afshar, Iraj (1385) *Telegraphist Farangi*, Iranian Culture, Tehran, Sokhan.
- Afzal al-Din Kermani, Abu Hamed (1357) *Aqdul-Ali for the Highest Position*, edited by Ali Mohammad Ameri Naini, Tehran, Roozbahan.
- Agha Rezai, Saeed; Bastani Rad, Hassan (1403) *The Background of the Political and Social Crises of Kerman in the Era of the Decline of the Safavid State*, Iranian History Magazine, Year 17, Issue 1, Spring and Summer 1403.
- Anavian, Georges (1987) *Royal Cashmere of Iran and Kashmir*, under the supervision of Tomoyuki Yamanoye, Tehran, Academy of Arts.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim (1353) *Prophet of Thieves*, Tehran, Amir Kabir.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim (1385) *Golden Sun of Angels*, Tehran, Nashr-e-Alam.
- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim (2536) *Lady of the Seven Castles*, Tehran, Amir Kabir.
- Bastani Rad, Hassan (2016) *Jiroft Nameh*, History of Shabankargi in the Geography of the Seven Regions of Kerman, Tehran, Negarestan Andisheh.
- Brown, Edward (1965) *A Year Among the Iranians*, translated by Zabihullah Mansouri, Tehran, Kanoon Marafat. [in Persian]
- Chardin, Jean (1957) *Chardin's Travelogue*, translated by Mohammad Abbasi, Tehran, Amir Kabir. [in Persian]
- Curzon, George Nathaniel (1998) *Iran and the Iranian Issue*, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, Tehran, Scientific and Cultural. [in Persian]
- Curzon, George. N. (1994) *Iran and the Iranian Issue*, translated by Gholamali Vahid Mazandarani, fourth edition, Scientific and Cultural. [in Persian]
- Edwards, Cecil (1368) *Qali Iran*, translated by Mahindokht Saba, Tehran, Book Lovers Association. [in Persian]
- Fleur, Willem (1986) *Essays on the Social History of Iran in the Qajar Era*, translated by Abolghasem Sari, Tehran, Toos Publications. [in Persian]
- Flor, Willem (1992) *The Industrialization of Iran*, translated by Abolghasem Sari, Tehran, Toos Publications. [in Persian]
- Fukaei, Shinji (1992) *Iranian Glass*, translated by Arman Shishegar, Tehran, Cultural Heritage Organization.

247 Abstract

- Gholami, Shahram (1997) Reflection of the World Economic System in the Production and Export of Iranian Cotton from 1850 to 1941, *Historical Sciences Research*, Volume 9, No. 1.
- Graves, Rose (2009), Iran's Relations with European Trading Companies, in: Avery, Peter et al., *The Cambridge History of Iran: Afshar, Zand and Qajar Periods*, translated by Morteza Saghebfar, Tehran: Jami, second edition, 3. [in Persian]
- Hafez Abro, Abdullah bin Lotfollah (1981), *Zobdeh al-Tawarikh*, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Ibn Faqih Hamadani, Ahmad bin Muhammad (1416) *Kitab al-Buldan*, with the help of Hadi Yusuf, Beirut, Alam al-Kutb, first edition.
- Ibn Sina, Abu Ali Hussein bin Abdullah (1366) *Qanun*, translated by Sharafkandi, Tehran, Sorush.
- Issavi, Charles (1983) *Economic History of Iran*, translated by Yaghoob Ajand, Tehran, Gostareh. [in Persian]
- Istakhri, Ibrahim bin Muhammad, (1968) *Masalik va Mamalik*, Persian translation of *Masalik va Mamalik*; with the help of Iraj Afshar, Tehran, Translation and Publishing House.
- Jamalzadeh, Seyyed Mohammad Ali (1997), *Ganj Shaygan*, Tehran, Dr. Mahmoud Afshar.
- Kaempfer, Engelbert (1984), *Kaempfer's Travelogue*, translated by Kikavos Jahandari, Tehran, Kharazmi. [in Persian]
- Kouchaki, Alireza et al. (1998) Agronomic and Ecological Identification and Evaluation of Forgotten Medicinal Plants in Iranian Agroecosystems, *Journal of Agricultural Ecology*, Summer Issue.
- Landor, Arnold D. Savage (1993) *Iran on the Threshold of Constitutionalism*, translated by Ali Akbar Rashidi, Tehran, Information, second edition.
- Lestrang, Guy (2014) *Historical Geography of the Eastern Caliphate*, translated by Mahmoud Erfan, Scientific and Cultural Publishing Company, 9th edition.
- Maghdasi, Abu Abdullah (1982) *Ahsan al-Taqaassim*, translated by Dr. Alinaghi Monzavi, Tehran, Iranian Authors and Translators Company. [in Persian]
- Maheri, Mahmoud Reza (2000) *Early Civilizations of Kerman*, Kerman, Kerman Studies Center, first edition.
- Mehrabani, Mitra, Mahdavi Meymand, Zahra, Mirtaj al-Dini, Mansour (1993) Collection and identification of selected medicinal plants of Baft (Kerman Province) and investigation of their traditional uses, *Tehran, Traditional Medicine of Islam and Iran*, Year 4, Issue 3.
- Mirza Hossein Khan Talifdar (1963) *Geography of Isfahan*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran, Tehran University Press.
- Mohiyat Na'ini (1992), *Travelogue of Bahrain or Report of the Telegraph Wire Pulling*, Tehran, Payam Baharestan, Year 4, Issue 16.
- Mokhtari Esfahani (2002) *Documents from the Associations of Local Traders and Guilds*, Tehran, Management and Information Services of the Office of the President.

- Mokhtari, Morteza (1401) Genetic analysis of sexual dimorphism in growth traits of Kermani sheep, *Journal of Animal Breeding and Breeding*, Volume 2, Issue 3.
- Monshi Kermani, Khajeh Mohammad Amin (1991) *Geography of Kerman Province during the Nasserian Era*, revised and edited by Majid Nikpour, Tehran, National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran in cooperation with the Kermanology Center.
- Moshizi, Mir Mohammad Saeed (2000) *Safavid History of Kerman*, Tahshiyeh of Mohammad Ibrahim Bastani Parizi, Tehran, Nashr-e-Alam.
- Mostofi, Hamdollah (2003) *Selected History*, Tehran, Donyayeh Kitab.
- Pedram, Narges, Afshar, Iraj, Mahdavi, Asghar (2006) *Kerman in the Documents of Al-Zarb*, Tehran, Soraya, first edition.
- Pollock, Jacob Edward (1989) *Pollock's Travelogue of Iran and Iranians*, translated by Kikavous Jahandari, Tehran, Kharazmi. [in Persian]
- Polo, Marco (1996) *Travelogue*, translated by Angela Di Romano, Seyyed Mansour Sajjadi, Tehran, Buali. [in Persian]
- Pottinger, Henry (2005) *Pottinger's Travelogue*, translated by Shahpour Goodarzi, Tehran, Dehkhoda Bookstore. [in Persian]
- Rouhani, Hamid Reza; Ahmadi Zawi, Seyyed Saeed; Selajqeh, Hassan (1400) *Typology of Kerman Multicolored Pottery Paintings in the Safavid Era*, *Journal of Fine Arts - Visual Arts*, Volume 26, Issue 4, Winter 1400, pp. 47-57
- Sykes, Sir Percy (1957) *Ten Thousand Miles in Iran*, translated by Hossein Saadat Nouri, Tehran, Avicenna, first edition. [in Persian]
- Tavernier, Jean-Baptiste (1984), *Travelogue*, translated by Abu Torab Nouri, Tehran, Sanai Library-Taid Bookstore. [in Persian]
- Vaziri, Ahmad Ali Khan (1998) *Historical Geography of Kerman*, Tehran, Association of Historical Works and Merits.
- Wolf, Hantz (2009) *Ancient Handicrafts of Iran*, translated by Sirous Ebrahimzadeh, Tehran, Scientific and Cultural. [in Persian]
- Zand Razavi, Siamak (1993) *Tribes and Nomads of Kerman, Historical Background and Settlement Issue*, Tehran, *Quarterly of Social Sciences*, Volume 2, June 1993, pp. 167-213.

تبیین تاریخی تعامل کشاورزی، دامداری، صنعت و زیست بوم در ایالت کرمان از دوران صفویه تا پهلوی اول

امین رضا توحیدی*

چکیده

در این مقاله جایگاه و رابطه صنعت، کشاورزی و دامداری در ایالت کرمان از دوران صفوی تا پهلوی اول تبیین شده است. سرزمین کرمان پهنه ای وسیع؛ اما با تراکم جمعیتی کم و بارش اندک است. صنایع ایران در مقطع مدنظر پژوهش حاضر از نوع «صنایع کهن» محسوب می شوند. در این دوره کشاورزی و دامداری سنتی رایج بودند. از دوران صفویه تا قاجار «صنایع کهن» در کرمان روند سینوسی داشته؛ یعنی دارای سیر صعودی، نزولی و خشی بوده و در نهایت به درجه ای از کاهش رسیدند که اثری از دوران شکوه آنها باقی نماند. اما کشاورزی و دامداری با وجود خشکی و کم آبی اقلیم به رشد خود ادامه دادند. مقاله پیش رو در جستجوی یافتن دلایل این رخداد و کشف علل پیشرفت بیشتر شاخه‌هایی از صنایع به ویژه نساجی و فرش بافی در خطه کرمان نسبت به دیگر زمینه‌های صنعتی با تکیه بر ویژگی های زیست بوم است. انحصاری بودن برخی مواد اولیه یا لااقل رواج چنین تصویری، در کنار مداخلات حکومت در انحصار برداشت و استفاده دولت از برخی معادن و واردات موجب رخ داد تاریخی مورد نظر در این نوشتار می باشد.

کلیدواژه‌ها: کرمان، کشاورزی، صنعت، اقلیم، دامداری.

* استادیار تاریخ دانشکده حقوق و الهیات، بخش معارف اسلامی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، tohidi@uk.ac.ir
<https://orcid.org/0009-0001-2905-3072>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱



۱. مقدمه

کرمان محدوده وسیعی از جنوب، مرکز و شرق ایران را به خود اختصاص داده است. از ویژگی های سرزمین وسیع کرمان وجود تنوع آب و هوایی است. تاجاییکه نواحی شمالی آن مناطقی تا مرکز ایران را در بر می گرفت و هرمز در جنوب از بنا درش محسوب می شد. (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۸). با توجه به وسعت سرزمین کرمان امکان قضاوت یکسان برای همه مناطق وجود ندارد. با این وجود برخی مشابهنه ها از دیرباز مد نظر بوده؛ چنانکه اصطخری بدون ذکر نام شهر یا شهرهایی می نویسد: «و در شهرهای کرمان معدن بسیارست» (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۴۱) امروز نیز نمی توان شهرستانی بدون شهرت به داشتن معادن غنی در این استان نام برد. در زمینه کشاورزی تنوع محصولات غیر قابل انکار است؛ اما یافتن شهری که کشاورزی پر رونقی نداشته یا ندارد ممکن نیست باز به قول اصطخری «به کرمان گرمسیر و سردسیر هست و به هم آمیخته بود. و از میوه ها همه گونه هست». (اصطخری، ۱۳۴۷: ۱۴۱) این ایالت همزمان از مزایا و معایب دوری و نزدیکی به استوا، هوای معتدل و حتی سرد؛ یا هوای گرم و سوزان برخوردار است. با این وجود تعداد رودخانه های دائمی اش چون هلیل، نساء و نهر مسیح اندک می باشد. در مجموع به جز منطقه بافت که در اقلیم نیمه خشک قرار دارد، بقیه نواحی این خطه در اقلیم خشک و فراخشک دسته بندی می گردند. متوسط بارندگی این خطه کم و در حدود ۱۲۹ میلی متر است. و به طور کلی در زمینه آب از مناطق نسبتاً فقیر محسوب می شود. با این وجود رتبه های شگفت انگیزی در تولیدات زراعی داشته و دارد. پژوهش گران معتقدند وجود طولانی ترین عارضه جغرافیائی در یک استان از شمال غربی تا جنوب شرقی به طول هفتصد کیلومتر؛ یعنی کوهستان، علت اصلی این تنوع اقلیمی در ایالت کرمان است. بطوریکه این پدیده کرمان را به سه ناحیه متفاوت تقسیم می کند. شرق و شمال شرقی کویری، شمال غربی و جنوب و جنوب غربی نیمه بیابانی، کوهپایه ای و با مراتع گرمسیری و در مرکز رشته کوه ها در امتداد شمال غربی - جنوب شرقی، مناطق ییلاقی و سردسیر را آفریده اند. (باستانی راد، ۱۳۹۵: ۸۱) از ابتدای دوره مد نظر این مقاله سه شیوه زندگی کوچ نشینی، روستا نشینی و شهرنشینی همچون دیگر دوره ها به بالندگی اقتصادی و اجتماعی رسیده بود. (آقا رضائی، باستانی راد، ۱۴۰۳: ۱۵۸)

پوشش گیاهی طبیعی اش را انواع خاصی از گیاهان تشکیل داده اند که در دیگر مناطق کمتر یافت می شوند. برخی از گیاهان خاص این نقطه از جهان هستند. تنوع و تغییرات

آب وهوایی این خطه سبب رویش گیاهانی می شود که زیست بوم های متفاوتی دارند . در متون کهن و مطالعات امروزی شواهد بسیاری در این زمینه مشاهده می شود. ابوعلی سینا در کتاب قانون ضمن برشمردن خواص نوعی از گیاه بنام وسمه دو گونه اصلی آن را «وسمه هندی و وسمه کرمانی» نامیده و از خواص گیاه یاد شده در رنگ آمیزی یاد کرده است. (ابن سینا ، ۱۳۶۶ : ۱۱۵/۷) یا گونه کرمانی بادرنجویه که در گویش کرمانی «مفرو» تلفظ می شود وانجدان رومی ، یا «گل مشکبچه» نوعی ضد عفونی کننده که در زمان جنگ جهانی دوم به عنوان ضد عفونی کننده استفاده می شد. (مهربانی ، ۱۳۹۲ : ۲۸۳) "پلینی" گروهی از گیاهان با خواص دارویی را برشمرده و گفته است "پولوتمی" فرماندار مصر که یونانی بود در دوره بعد از اسکندر نمونه ی آنها را از کرمان به مصر برده و در آن خطه پرورش داد . (ماهری، ۱۳۷۹ : ۱۵-۱۶) گیاهان یاد شده در کنار اسامی پرتعداد دیگری از گیاهان که شامل گیاهان دارویی و خودرو می شوند و کمتر به تولید انبوه یا وسیع رسیده اند؛ ویژگی انحصاری بودن را دارا هستند. به نظر می رسد کسب سود از محصولات با کیفیت و دارای شهرت ، کرمانیان را به ابداع روش هایی برای استحصال هر چه بیشتر محصول سوق داده . علاوه بر آن گاهی چاره دیگری جز بهره وری حداکثری کشاورزی از زیست بوم خود نداشته اند . کشاورزی و دامداری این خطه چنانکه در ادامه بیان خواهد شد همواره پر رونق بوده و هست ؛ اما پیشرفت یا عقب ماندگی صنعتی منطقه با فراز و قروء همراه گردیده و گاهی تابعی از شرائط کلی کشور ؛ و گاه متمایز از آن بوده است. اینها فرضیاتی هستند که ذهن پژوهشگر عرصه ی تاریخ را برای پی بردن به وضعیت صنعت و کشاورزی و دامداری در « بهشت کم آب معادن ایران» مشغول می کند.

۲. پیشینه

رضاصحت منش در مقاله اقتصاد کرمان در دوره قاجار (پارسه، ۱۳۹۲) به ارتباط اقتصاد و سیاست در کرمان پرداخته و از این رهگذر پیوند پایگاه اجتماعی برخی سیاسیون و اندیشمندان کرمانی دوره قاجار با واکنش های سیاسی آنها از جمله در رخ دادهائی چون قیام شالبافان را بررسی کرده است . محسن مرسلپور و محمد پیری در مقاله بررسی اقدامات اقتصادی سلجوقیان کرمان (پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران، ۱۴۰۰) معتقدند سلجوقیان کسب درآمد از کشاورزی را مدنظر داشتند. از این رو به کشاورزی کرمان که قبل از آنها پر رونق بود آسیب رساندند اما تجارت در قلمروشان رونق یافت . هر چند به نظر می رسد در

مقاله این دو محقق به جایگاه آب و آبیاری در اندیشه خواجه نظام الملک و برخی اقدامات شاهانی چون قاورد در حفر چاه ها توجهی نشده و بیشتر مقاطع محدودی که درگیری نظامی وجود داشته و موجب تخریب املاک می گردید مدنظر بوده اند. همچنین این نکته که رواج اقطاع داری در عهد سلجوقیان کرمان بدون کشاورزی سودی نداشت مغفول مانده است.

جمشید روستا هم در چند مقاله (بررسی وضعیت تجارت راه های کرمان در دوران سلجوقیان، پژوهش های تاریخی، ۱۳۹۴) و چند عنوان دیگر، معتقد است تجارت در عصر سلجوقیان کرمان توسعه یافت (تاریخ ایران، ۱۴۰۳) روستا به توصیف شیوه های مالیات گیری، ارتباطات تجاری و انواع محصولات منطقه پرداخته است؛ از جمله می نویسد مالیات گیری به شیوه مستقیم و غیر مستقیم انجام می گردید. وی همچنین روابط بازرگانی حکام سلجوقی کرمان و ملوک بنی قیس کیش را بررسی کرده است. (تاریخ ایران، ۱۴۰۳)

آثار پرشمار زنده یاد باستانی پاریزی توصیفی جامع نگر از همه ی جنبه های حیات اجتماعی در کرمان به دست داده اند که منابعی ارزشمند و بی نظیر برای شناخت زندگی و حیات تاریخی منطقه هستند با این وجود اشاره ی مستقیم و خاصی به موضوع مقاله حاضر در این متون نشده است. چنانکه در «سیاست و اقتصاد عصر صفوی» در موارد متعدد از جمله در صفحه ۳۴۵ و ۲۴۵ در باب کرمان تکیه برسیاست و مسائل اجتماعی نمود بیشتری دارد. باستانی پاریزی در آثاری چون آفتاب زرين فرشتگان شرح مفصلي از زندگی عشایر کرمان و نقش آنها در حیات اقتصادی اجتماعی منطقه به دست می دهد. در ادامه می توان از آثاری چون تاریخ اقتصاد و تجارت کرمان از هزاره نهم پیش از میلاد تاکنون نوشته سیدمحمدعلی گلابزاده نام برد که برسیاق یادنامه و فرهنگ نامه ها تالیف گردید و کمتر به مقایسه های اینگونه متکی می باشد. از این رو موضوع مقاله حاضر مدنظر نبوده است. (انتشارات ولی، ۱۳۹۳) البته برخی چون مجید نیک پورکوشیده اند جنبه هایی دیگر مثل سرگذشت فرش و شال کرمانی را بررسی نمایند که بازسوال نوشتار فعلی مدنظر نبوده است. (بررسی شورش شالبافان کرمان، سوره مهر، ۱۳۹۵) اما مجید نیک پور کتاب جغرافیای کرمان در عهد ناصری را هم تصحیح و منتشر نموده این کتاب اطلاعاتی در مورد موسسات صنعتی موجود در کرمان عهد ناصری ارائه نموده. نویسنده که

از اهالی بردسیر و ساکن کرمان به نظر می‌رسد اثر خود را برسیاق برخی آثار مشابه دوران ناصری چون المآثر و الآثار بدون تحلیل ارائه کرده. (کرمانشناسی، ۱۳۹۱)

برخی دیگر از پژوهشگران تنها با نگاه اجتماعی و از منظر هنر و باستان‌شناسی صنایع دستی و محصولات مرتبط، به ویژه قالی را بررسی کرده‌اند؛ مصطفی ملایی و پوران طاحونی (سیر تحول فرش کرمان در دوره قاجار، ۱۴۰۲) هانیه نیکخواه (بررسی جایگاه قالی کرمان در دوره قاجاریان، ۱۳۹۴) ساره طهماسبی زاده و همکاران (پویایی اجتماعی و اقتصادی کرمان در جنوبشرق ایران بر پایه متون تاریخی و یافته‌های سفال دوران اسلامی در محوطه قلعه دختر (پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۳۹۹) از این دسته هستند. مقاله اخیر محتوایی باستان‌شناسانه دارد، محدوده وسیعی را بررسی می‌کند و از روش تحقیق تاریخی پیروی نکرده است.

براین اساس سفرنامه‌ها، کتب جغرافیای تاریخی و متون تاریخ محلی، پژوهش‌ها و داده‌های آماری به عنوان منابع اصلی در تحقیق حاضر که به شیوه‌ی توصیفی تحلیلی فراهم آمده تنها منابع مورد استفاده هستند. این مطالعه نشان داد عوامل متعددی سبب شد مزیت اقتصادی اصلی منطقه ناشی از کشاورزی و دامداری با وجود قلت منابع، و عقب ماندگی صنعتی با وجود کثرت منابع بوده و هست که به نظر می‌رسد گاه دلایل اصلی این پدیده با تکیه بر متون تاریخی قابل درک می‌باشد. این پدیده تاکنون ادامه داشته و با وجود بهره‌برداری فوق‌العاده زیاد از منابع معدنی کم نظیر استان هنوز کرمان با ۳۸/۶ درصد اشتغال در بخش کشاورزی رتبه اول کشور، و با ۲۲/۶ درصد اشتغال صنعتی در انتهای جدول در بین استان‌ها قرار دارد. همچنین استانی که بهشت معادن لقب گرفته و درآمدهای عمومی دولت با سهم یازده درصدی رتبه دوم را داشته هنوز در شاخص‌های فقر و فلاکت در رتبه‌های نخست کشوری است. پژوهش حاضر با تکیه بر مقایسه تاریخی وضعیت کشاورزی دامداری، و صنعت تلاش نموده علل تاریخی این پدیده را بررسی نماید. هرچند ریشه‌یابی قضیه باید جنبه‌های اجتماعی و مردم‌شناسی را هم دربرگیرد که در محدوده تحقیق حاضر نمی‌گنجد. با این وجود این مقاله سعی نموده پاسخی برای پرسشی بی‌پاسخ بیابد. از جنبه نوآورانه این پژوهش برقراری ارتباط بین زندگی جاری و کنونی کرمانیان در دوران معاصر با ادوار تاریخی است.

۳. صنعت

منظور از صنعت در این نوشتار « صنایع کهن » می باشند؛ زیرا تا پیش از دوران پهلوی از « صنایع مدرن » در این خطه نشانی یافت نمی شود. وضعیت صنعت در دوره مد نظر پژوهش حاضر در مناطق گوناگون ایالت پهناور کرمان و در مقاطع مختلف یکسان نبوده است. برای مثال سه شهر مشهد، کرمان و یزد در دوره صفوی مراکز اصلی تولید سفال و سرامیک دانسته شده اند. (روحانی، ۱۴۰۰: ۴۸) با این وجود رشته صنعتی یادشده در کرمان محصولاتی متفاوت با دیگر مناطق تولید می کرد؛ چون تمامی مواد اولیه به کار رفته در آنها بومی بود. (روحانی، ۱۴۰۰: ۴۹) آثار باستانی نشان می دهد در برخی ادوار تاریخی در مناطقی از ایالت کرمان رونق صنعتی وجود داشته است.

کنکاش در منابع تاریخی فراز و فرود صنایع را نشان می دهد؛ چنانکه خواجه محمد امین منشی کرمانی در جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری، کارخانه های کرمان را به ده شعبه تقسیم نموده است. بیشتر این کارخانه ها در زمینه نساجی فعال بوده اند. از این بین، شال بافی با ۱۶۷ دستگاه در رتبه اول قرار داشت. همه نوع منسوجات حتی ترمه و پتو در شهر کرمان تولید می شد. (منشی کرمانی، ۱۳۹۱: ۸۵) در واقع دیگر شاخه های صنعت در زمان او رونق گذشته را نداشتند.

نکته قابل توجه دیگر تنوع و حجم قابل توجه معادن خطه کرمان است. کرمان در ذخائر معادنی چون مس و آهن در رتبه اول کشور قرار دارد و از دیرباز براساس شواهد باستانشناسی در مناطقی نظیر تل ابلیس بردسیر و شهداد استحصال محصولات فلزی امری رایج در این خطه بوده. با این وجود صنایع همپای دامداری و کشاورزی در کرمان رشد نکردند. به تعبیر روشن تر با توجه محدودیت خاک حاصلخیز و منابع آبی، فرضیه توسعه بیشتر صنعتی نسبت به کشاورزی قابل طرح است؛ اما در عمل شاهد توسعه شگفت انگیز کشاورزی و دامداری در تاریخ کرمان هستیم.

کرمان به داشتن معادن فلزات شهرت داشت. از این رو می توانست محیط مناسبی برای تولید سلاح باشد. مارکو پولو در سفرنامه اش از بافندگی و گلدوزی در کرمان یاد کرده و علاوه بر آن می گوید: در کرمان مبالغی فولاد و آهن استخراج می شود، و عنان و لگام و رکاب های بسیار خوبی درست می کنند. تیرو کمان و ترکش های کرمان نیز مرغوب است. (مارکوپولو، ۱۳۷۵: ۵۵) شهرت اسلحه کرمانی به پاتینجر سیاح انگلیسی که در اوایل دوره قاجار از این خطه بازدید کرد رسیده بود. پاتینجر معتقد است تفنگ های کرمانی

در سراسر آسیا شهرت دارند (پاتینجر، ۱۳۸۴: ۲۱۸-۲۲۱) پاتینجر به مقاصد تفنگ های فنیله ای ساخت کرمان یعنی خراسان، بلخ، بخارا، کابل و ایالات شمالی اشاره کرده است. (پاتینجر، ۱۳۸۴: ۲۲۲) بعد ها ادوارد براون نوشت: در کرمان به یک کارخانه اسلحه سازی رفتیم و من دیدم که یک آهنگر کرمانی موفق شده که یک تفنگ انفیلد را بر طبق دستور ناصرالدوله بسازد و تفنگ مزبور را طوری خوب ساخته بود که با تفنگ اروپایی زیاد فرق نداشت. (براون، ۱۳۴۴: ۳۸۹) نیاز به توضیح نیست که برای تولید اسلحه به فولاد مرغوب نیاز داشتند که معادن غنی آهن در ایالت کرمان پشتوانه این صنعت محسوب می شد. برخی تل ابلیس بردسیر را از نخستین مراکز ذوب فلزات در جهان دانسته اند. با این وجود در ایران مناطق دیگری نیز وجود داشتند که در سطحی وسیع اقدام به استخراج و ذوب فلزات نموده و بازار بهتری نسبت به کرمان برای عرضه محصولات خود داشتند. علاوه بر آن جایی که به تولید اسلحه می پرداخت همواره حساسیت عمال دولتی را برانگیخته و مایل بودند این کار در پایتخت یا نواحی نزدیک آن انجام شود. اگر هم در نواحی دور دست سلاحی تولید می شد به سفارش دولتی ها و با مقاصد خاص انجام می شد؛ بنابراین صنعت یاد شده با وجود معادن غنی شهرتی عالم گیر برای کرمانی ها به ارمغان نیاورد. در مواردی نیز حکومت مرکزی با اعزام ماموران ویژه، ساکنان محلی را از هر نوع دخل و تصرف در محصولات معدنی منع می کرد. مشیزی در تذکره صفویه نوشته است در دوره ی تالیف کتاب یعنی صفویه، اهل فن از اصفهان برای نظارت بر معادن کوهبنان به کرمان می آمدند و ملاحظه وضع خاک و بار معدن می کردند تا ببینند از چند من خاک، یک من سرب، و چند مثقال نقره به عمل می آید. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۲۸۳) آنگاه تمام محصول را به اصفهان حمل می کردند. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۵۹۳) بر برخی معادن کرمان شاه شخصاً نظر داشت. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۲۹۲)

شاهد دیگری بر این ماجرا شیشه گری در کرمان است. حفاری های باستان شناسان حجم وسیعی از شیشه های رنگی و ظروف شیشه ای در مناطقی از کرمان چون تپه یحی در بافت را پیش روی باستان شناسان قرار داد. (فوکائی، ۱۳۷۱: ۹۷) طی قرون بعدی هم کرمانی ها شیشه های خوبی تولید می کردند. یک گزارش تاریخی نشان می دهد صنعتگران شهر کرمان در سال ۱۲۹۶. ق در کار تولید بطری هایی با کیفیت عالی مهارت داشتند. شاید یکی از علل تولید شیشه با کیفیت در کرمان وجود مواد خام مورد نیاز بوده است. یک اروپایی که در دوران قاجار از ایالت کرمان بازدید کرده در گزارشش نوشته: تمام جلگه

شهر بابک پر از علف ایشنون است و از آن قلیاب (قلیا) می سازند و به کرمان می برند. (خود داری نائینی، ۱۳۹۱: ۱۱۶) پولاک نیز در سفرنامه اش یادآور شده که قلیاب از سوزاندن ایشنون به دست می آید و کاربردش در شیشه گری است. (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۸۷) شیشه کرمان کیفیت محصول شیشه ای قم و شیراز را نداشت؛ اما از شیشه های اصفهانی بهتر بود. شاردن علت زشت بودن شیشه های اصفهانی را ذوب کردن شیشه شکسته ها و استفاده مجدد برای تولید شیشه دانسته. (شاردن، ۱۳۳۶: ۳۵۰/۴) وولف هم نوشته شیشه های شیرازی بهترند چون نو هستند؛ ولی اصفهانی ها از شیشه شکسته استفاده می کردند. (وولف، ۱۳۸۸: ۱۵۳) ولی در دوران قاجار کیفیت شیشه های اصفهانی چنان ترقی کردند که تحسین سیاحان اروپایی را برانگیختند. (پاتینجر، ۱۳۸۴: ۲۷۹). در کرمان عصر قاجاری شیشه تولید می شد، شیشه هایی که کیفیت خوبی داشتند؛ ولی زینت بخش کاخ ها و سفره های مجلل نبودند؛ بلکه محصولاتی ساده و کاربردی چون بطری سرکه یا عرقیات و شراب را شامل می شدند. کیفیت خوب شیشه های کرمانی هم می توانست حاصل نو بودن شان باشد؛ زیرا مواد اولیه به اندازه کافی در اختیار صنعتگران بود. چارلز عیسوی نوشته: منگنز که در ساخت شیشه به کار می رود، در کرمان تولید می شود. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۲۲) اما واقعیت آن است که حجم محصول منگنز کرمان از قم که شصت در صد ذخائر کشور را داراست بسیار کمتر بود. علاوه بر آن منگنز در استان های دیگر ایران هم وجود دارد و مزیت خاص کرمان نمی باشد. نکته دیگر آن است که کرمان در تلاش های دولت قاجار برای صنعتی سازی سهم اندکی داشت. (جمالزاده، ۱۳۷۶: ۹۳) شاید به همین دلیل به جز گزارش هایی در مورد تولید اقلام شیشه ای ساده و مورد استفاده روزمره چون بطری، از هنر ارتقاء یافته شیشه گری چون تولید شیشه لامپ ها یا حکاکی روی شیشه، از کرمان گزارشی وجود ندارد.

مقایسه مطالبی که در زمینه صنعت بیان شد، با روایت هایی که از دیگر شهرهای بزرگ در دسترس می باشد تفاوت چندانی را بین کرمان و نواحی یاد شده در عهد قاجار نشان نمی دهد. برای مثال میرزا حسین تحویلدار ضمن اشاره به تاثیر رونق طهران در افول اصفهان و مهاجرت جمعی از صاحبان حرف به پایتخت جدید، جمعیت شهر را در حاکمیت ظل السلطان حدود پنجاه هزار نفر تخمین زده است. (میرزا حسین خان تحویلدار، ۱۳۴۲: ۶۵) برای این شهر تنها دو کارخانه شیشه گری، به تعداد کارخانه های شیشه گری کرمان ذکر کرده. (میرزا حسین تحویلدار، ۱۳۴۲: ۱۰۵) روایت او از تفنگ سازی اگر

حاکمی از عقب ماندگی نسبت به کرمان نباشد بیشتر هم نیست. (میرزا حسین تحویلدار ، ۱۳۴۲ : ۱۰۸) در زمینه فولاد گری نیز می توان گزارش وی را همین گونه ارزیابی کرد . (میرزا حسین تحویلدار ، ۱۳۴۲ : ۱۰۶) به طور کلی بهتر است نظر ویلم فلور را پذیرفت ؛ زیرا او معتقد است از دهه ۱۸۴۰ میلادی صنعت داخلی ایران به کلی رو به افول نهاد و علت آن واردات بی رویه کالاهای اروپایی بود. (فلور ، ۱۳۷۱ : ۹۷) امری که میرزا حسین خان تحویلدار هم به آن اشاره کرده است. (میرزا حسین خان تحویلدار ، ۱۳۴۲ : ۹۷) همچنین باید توجه داشت صنایع ایرانی از نوع کهن بودند . توضیح مطلب آنکه کارگر ایرانی چنانکه در مورد تفنگ سازی در کرمان بیان شد از مهارت فوق العاده ای نسبت به کارگر اروپائی برخوردار بود . زیرا صفر تا صد محصول را می ساخت . اما به دلیل «عدم تقسیم کار» تولید اندک بود و محصول نه چندان با کیفیتی وبا قیمت گران عرضه می شد. بنابراین صنعت ایرانی در نهایت نتوانست پا به پای محصولات اروپایی پیشرفت کند. از این رو در کرمان در پایان دوران قاجار به جز قالی بافی کمتر نشانی از دیگر کارخانه ها و کارگاههایی که در ابتدای این عصر شاهد آنها بودیم وجود داشت . تنها قالی بافی به مدد خریداران خارجی و محصولات دامی و زراعی بومی تا دوران پهلوی به رشد چشمگیر خود ادامه داد .

۴. نقش دامداری پویای کرمان در تولید محصولات بی نظیر

به طور کلی از ایا لتی چون کرمان که از مناطق اصلی سکونت عشایر در ایران می باشد جز دامداری پر رونق انتظاری نیست. حتی به دلیل وجود دو اقلیم گرم و سرد شاهد رواج گسترده رسوم ایلی مثل گرم جا و سرد جا در بین حکام منطقه هستیم. در برخی ادوار تاریخی حاکم ، هفت ماه از سال را در کرمان و پنج ماه را در گرمسیر جیرفت ساکن بود. (باستانی پاریزی ، ۱۳۸۵ : ۴۲۶-۴۲۷) در زمینه ی دامداری شاهد وضعیت متفاوتی هستیم که به نظر برخی برگرفته از شرایط اقلیمی است . چنانکه «گوسفند نژاد کرمانی» از مشهورترین گونه های پشمی و گوشتی در جهان بوده که به طور کامل با شرایط محیطی منطقه سازگار می باشد (مختاری، ۱۴۰۱ : ۷۸) و کرک و پشم حاصل از آن شهرت تاریخی دارد.

گوسفندان کرمانی نژاد آنقدر استثنائی بودند که خاطره آنها در سفرنامه مارکو پولو جلوه خاصی دارد، چنانکه در این سیاحت نامه قرن سیزده میلادی می خوانیم : گوسفندان چاق

وچله که به قدر خر و دارای سی لیور دنبه بودند در چراگاه ها همچون امواج اقیانوس موج می زند. (مارکو پولو، ۱۳۷۵: ۱۲۸) وی از پوستین های «کرک» و شب های سرد کرمان هم خاطره داشت. (مارکو پولو، ۱۳۷۵، ۱۲۹) دامداری که مهم ترین نوع آن در کرمان گوسفند داری بود، موجب تفاوت های آشکاری در اقتصاد این منطقه در مقایسه با دیگر مناطق کشور شد. چنانکه در دوران صفویه کرمانی ها در کنار پرداخت انواع دیگر مالیات که از همه ایرانیان اخذ می شد، مجبور بودند «نسق روغن» پرداخت کنند، یعنی ۱۸ هزار من روغن حیوانی به کارخانه شاهی تقدیم نمایند. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۴۲۱) چوپان بیگی هم از مالیات های مهمی بود که کرمانیان به دولت صفوی می پرداختند (مشیزی، ۱۳۶۹: ۲۳۹) تاورنیه سیاح و بازرگان فرانسوی که در قرن هفدهم میلادی به کرمان سفر کرده نوشته است: این یک قسم کرک بسیار نازک و اعلی و پر قیمت بود که من از ایران به پاریس می بردم، و تا آن زمان کرک و پشم به آن خوبی و ظرافت و نظافت در پاریس ندیده بودند. بنابراین بعضی مردمان محترم اهل خبره از من خواهش کردند به دقت تحقیق کنم که این پشم ها از کجا می آیند. در اواخر سال ۱۶۴۷ در سفر سیم به ایران در اصفهان یکی از زرتشتیان یا پارسیان قدیم را ملاقات کردم که آتش پرست هستند، از وضع این پشم از او تحقیقات نمودم، او نمونه ای به من نشان داد، معلوم شد که منبع اصلی این قسم پشم ایالت کرمان است که همان کارمانی قدیم باشد. در کوه های مجاور شهر که به اسم ایالت نامیده می شود علف هایی می روید که این خاصیت به آنها اختصاص دارد، گوسفندهایی که در آن کوه ها از ماه ژانویه تا مه از علف های تازه چرا می کنند تمام پشم بدن شان به خودی خود باز می شود و بدن گوسفند را چنان عریان می کند که به بره خوک شیر شبیه می شوند که پشم بدن شان را با آب جوش پاک کرده باشند، بطوریکه ابدا محتاج نمی شوند پشم آنها را چنانچه در فرانسه معمول است با قیچی بچینند. پس از آن پشم ها را می زنند، خشن و درشت آنها از بین می رود و کرک لطیف نازکی باقی می ماند که بعد از جمع آوری اگر بخواهند به جایی حمل و نقل کنند باید روی آن آب نمک بپاشند که بید نیفتد و فاسد نشود. این پشم ها را ابدا رنگ نمی کنند، بالطبع رنگ شان خرمایی روشن یا فلفل نمکی خاکستری است؛ سفیدش بسیار کم یافت می شود و خیلی گرانتر است، به جهت اینکه هم نادر است و هم مصرف زیاد دارد؛ قضات و علما و طلاب همه شال کمر و تحت الحنک سقید استعمال می کنند، در وقت نماز عمامه را به سر می گذارند و غیر از آن موقع دور کردن می بپچند، مثل زن های فرانسه که شال ها را به گردن می اندازند. تمام گبرها در

ایالت کرمان متوطن شده و تجارت این پشم متعلق به آنها است که تهیه کرده به فروش می رسانند. از این پشم شال می بافند که در ایران به کمر می بندند و یک نوع پارچه لطیف نازکی از آن ترتیب می دهند که به پارچه ابریشمی شبیه می شود. من دوطاقه از آن شال‌های خیلی لطیف اعلی به فرانسه آورده یکی را به ملکه والدۀ مرحومۀ شاه (آن دوطریش) و دیگری را به (مادام دوشس دورلئان) تقدیم کردم (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۱۱۲)

در اوائل عصر قاجاریاتینجر از همراهان مالکم مشاهدات خود در کرمان را اینگونه توصیف کرده است: گوسفندی که پشم آن برای بافتن شال به کار می رود (این غلط است که پشم گوسفندان خود می ریزد) بسیار کوچک بوده و پاهای کوتاهی دارد. این گوسفندها را بر طبق اوامر فتحعلی شاه به قسمت های مختلف مملکت برده اند. گرچه این حیوان در جاهای دیگر هم به زندگی خود ادامه می دهد ولی پشم آن صفات و کیفیت خوب را از دست می دهد و آنچه که در نظر گرفته نمی شود و به حساب نمی آید آن است که این پشم در هیچ جای دیگر از مملکت به خوبی کرمان به عمل نمی آید و کامل نمی شود. از این حقیقت مسلم و غیرقابل تردید می توان نتیجه گرفت که در آب و هوا و یا آب شهر کرمان خاصیتی هست که جاهای دیگر فاقد آن است. این کیفیت هم در ایالت کشمیر مشاهده می شود. من تمام کارخانه های مهم بافندگی کرمان را سرکشی کردم ولی در طرز بافتن آن ها هیچ چیز جالبی که قابل شرح باشد ندیدم ولی در یکی از این کارخانه ها نمونه های پشمی را که به کار می برند دیدم که جنس آن از هر نوع پنبه لطیفی که تا به حال دیده ام لطیف تر می باشد. (پاتینجر، ۱۳۸۴: ۲۲۲) به طور کلی پشم کرمان بیش از پشم دیگر مناطق طالب داشت. (فلور، ۱۳۷۱: ۱۰۵)

بعدها سرپرسی سایکس قنصل انگلیس در کرمان نوشته است: مواد خام هیچ نقطه ای با مواد خام کرمان نمی تواند رقابت کند و آب و هوای این ناحیه در لطافت جنس محصول محل دخالت تام دارد. تعداد دستگاه های دایر کرمان به سه هزار بالغ می شود و سالیانه سیصد هزار تومان که معادل شصت هزار لیره است از دستگاه خارج می شود. (سایکس، ۱۳۳۶: ۳۲۴)

لازم به یاد آوری است پشم و کرک گوسفند کرمانی تنها پشتمانه نساجی کرمان نبود. پولاک نوشته است روحانیون دینی روی لباس خود روپوش گشادعربی موسوم به عبا می پوشیدند که از موی شتر و به رنگ سیاه است و آب در آن نفوذ نمی کند. بهترین عباها را در کربلا، نزدیک بغداد و همچنین در کاشان و کرمان می بافند. (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۱۳) جنوب

کرمان در گذشته واکنون از مراکز اصلی پرورش شتر محسوب می شود. پشم این شتران به دلیل شرایط محیطی کیفیت خوبی دارد. با این وجود شواهد تاریخی که نشان دهد این محصولات همچون پشم گوسفند کرمانی نژاد شهرتی عالمگیر و ویژگی منحصر بفردی داشته اند وجود ندارد؛ از این رو چنین محصولاتی مزیت اقتصادی خاصی برای کرمان نداشتند.

با این وجود هیچکدام از محصولات یاد شده از نظر میزان تولید و شهرت به اندازه شال در کرمان اهمیت نداشتند، شال های کرمانی در دوران قاجار به سراسر ایران صادر شده و لباس طبقات فرودست بود. حتی محمد شاه در فرمانی خواستار پوشیدن لباس هایی دوخته شده از شال کرمانی شد. (فلور، ۱۳۷۱: ۹۵-۹۶)

با حمایت امیرکبیر از شال کرمانی، استقبال از آن چنان افزایش یافت که ناصرالدین شاه صادرات آن را قلعن نمود. شال های نوع مرغوب کرمانی را به عنوان خلعت به بزرگان می دادند. (فلور، ۱۳۷۱: ۹۹)

بیش از هشتاد درصد کرک کشور حتی در دوران بعد از انقلاب اسلامی در کرمان تولید شده است. این پدیده مرهون عشایر استان است. زیرا در دوران صفویه و قاجار با رشد فعالیت های تجاری در کرمان، نیاز به محصولات تولیدی آنها افزایش یافت. از سوی دیگر بقای زندگی شهری در کرمان بدون محصولات عشایر ممکن نبود. از این رو حتی در دوران پهلوی سیاست های تخته قاپو و اصلاحات ارضی در کرمان خیلی کم رنگ اجرا شدند. و خساراتی که در دیگر نواحی به عشایر وارد شد، عشایر کرمان را در بر نگرفت. در کرمان سعی شد به هر شکل عشایر، مردان «دو کارد» یا همان وسیله پشم چینی باقی، و به دور از سیاست بمانند و مانند. (زند رضوی، ۱۳۷۲: ۱۸۴-۱۸۷۹) از این رو تعامل زندگی شبانی عشایری با صنایع شال وقالی همچنان ادامه یافت.

۵. کشاورزی

کرمان در زمینه کشاورزی شهرت بسیاری داشت. و این امر سابقه تاریخی طولانی دارد. ابن فقیه همدانی معتقد بود: کشاورزی در کرمان چنان رونق داشت که در دوران ساسانیان خراج کرمان یک ونیم برابر فارس بود. (ابن فقیه همدانی، ۱۴۱۶: ۴۱۳) در حال حاضر هم کرمان در ردیف چهار استانی است که بیشترین تولیدات زراعی ایران را دارا هستند. (اداره کل مطالعات اقتصادی بانک کشاورزی، ۱۳۹۰) جالب توجه آنکه، در گذشته آنچه

بیش از خشکسالی و کم آبی موجب قحطی یا کاهش محصول می شد مداخلات انسانی به ویژه سیاست های حکام و زورمندان کرمان بود. گاهی مردم با وجود داشتن زمین مساعد و آب از ترس غارت محصول توسط حکام از کشت و زرع امتناع می کردند. بطوریکه افضل‌الدین کرمانی این واقعت را روایت کرده است. (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵۷: ۸۶) اما کرمانیان با ایجاد سه هزار رشته قنات در سراسر استان بدون برداشت بی رویه از ذخائر آبی بر کم آبی غلبه کرده و محصولات کشاورزی متنوعی تولید می کردند. (باستانی پاریزی، ۲۵۳۶: ۳۶۹) انواع محصولات کشاورزی با کاربرد صنعتی در کرمان تولید می شد. تنوع محصول و گاه وجود محصولات انحصاری ریشه در وسعت و تنوع اقلیم منطقه کرمان دارد. چنانکه کاشت پنبه در خطه کرمان سابقه ای طولانی داشت. هرچند شال ها و قالی های کرمان تحت تاثیر پشم و کرک اعلی و بی نظیر ایالت کرمان، بیشتر پشمی بودند؛ ولی پنبه محلی کرمان هم شهرت تاریخی داشت. اکنون با وجود تبدیل بیشتر کشتزارها به محصولات پر سودتر چون پسته، باز هم کرمان در ردیف ده استان برتر در تولید پنبه قرار دارد. کشت پنبه در گذشته ها نیز تحت تاثیر تقاضا افزایش می یافت. (غلامی، ۱۳۹۶: ۷۲)

جستجوی منابع تاریخی نشان می دهد حتی در روزگار قحطی اگر کرمانیان خوراکی برای سیر کردن شکم خود نمی یافتند، آنقدر محصول پنبه داشتند که با خوردن مغز پنبه دانه سد جوع نمایند؛ چنانکه گزارشی تاریخی از سال ۷۷۵ قمری در این زمینه موجود است. (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۴۷۸/۱) حمدالله مستوفی کشت پنبه در سیرجان، ریگان و شهر بابک را گزارش کرده است (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۴۱) البته مناطق کشت پنبه در خطه کرمان به مناطق یادشده محدود نبود. تا جاییکه به نظر می رسد رفسنجان در کشت پنبه از جنبه کمیت و کیفیت محصول پیشتاز بوده است. در دوران قاجار پنبه تولیدی سیرجان یکی از اقلام مهم صادراتی به بندر عباس و بمبئی بوده است. (وزیری، ۱۳۷۷: ۲۵۸)

قدیمی ترین کارخانه پنبه پاک کنی ایران که با شماره ۱۱۳۹۳ در تاریخ ۲۴ اسفند ۱۳۹۳ به ثبت ملی رسیده که البته در سایه بی توجهی مخروبه گردیده در روستای بیاض رفسنجان قرار دارد. اهالی معتقدند وقتی اعراب در صدر اسلام وارد این روستا شدند با مشاهده دشت سراسر سپید پنبه کاری شده آن منطقه را «بیاض» نامیدند و همین نام تا امروز بر این دهستان باقی مانده است.

حجم عظیمی از محصول پنبه در منطقه رفسنجان تولید می شد. مقدار قابل توجهی از محصول پنبه آن به صورت منظم و توسط کشتی به بازارهای بین المللی به ویژه هند صادر

می گردید. براساس سندی از سال ۱۲۷۳ خورشیدی، تاجری بنام سید عبدالرحیم اصفهانی برای محمد حسن امین الضرب نوشته است: کولک (پنبه) نوق، انار، شریف آباد و کشکوئیه مهم ترین محلولج این صفحه جات است. در بمبئی (محلوج استحصال شده از کولک) اینجاها با محلوج جاهای دیگر رفسنجان کلی فرق می گذارند. (پدرام، ۱۳۸۵: ۴۶۴) احمد علی خان وزیری نویسنده جغرافیای کرمان نیز نگاشته: انار محصول مزروعی اش بسیار است. بلوک انار به ملایمت هوا و لطف فضا مشهور جلگه ای طولانی دلرد و به طول هفت و هشت فرسخ در اطراف و حوالی آنجا مزارعت بسیار است که تمامی قنات آب است. مگر یک مزرعه اسحق آباد که رود آب است. محصول این بلوک بیشتر گندم و جو و پنبه و روناس و کرچک است. باغستان ندارد و سالی ۳۷۰ هزار من گندم و جو به عمل آید و تخمیناً پانزده هزارو پانصد من پنبه می شود و پنبه اش به بندر عباس می رود. (وزیری، ۱۳۷۷: ۲۹۵)

۶. رنگ های طبیعی

یکی دیگر از ویژگی های سرزمین وسیع کرمان وجود آب و هوای شبه استوایی بعضی مناطق است. این موضوع سبب رویش گیاهانی می شود که خاص چنین زیست بوم هایی است؛ همچون نیل. از دلایل شهرت قالی و شال کرمانی دوام و زیبایی رنگ به کار رفته در آنهاست. چنانکه پیشتر گذشت ابوعلی سینا در کتاب قانون ضمن برشمردن خواص نوعی از گیاه بنام وسمه دو گونه اصلی آن را « وسمه هندی و وسمه کرمانی » نامیده و از خواص گیاه یاد شده در رنگ آمیزی یاد کرده است. (ابن سینا، ۱۳۶۶: ۱۱۵/۷) می دانیم که از وسمه « نیل » به دست می آید. نیل که ماده اولیه رنگ آبی است در فرش های بافت کرمان کاربرد زیادی دارد و تهیه آن به سختی صورت می پذیرد. کهنوج و جیرفت هم اکنون نیز مراکز اصلی کشت این گیاه هستند. محصول نیل جیرفت در ادوار تاریخ به دیگر مناطق صادر می شد. (لسترنج، ۱۳۹۳: ۳۴۳)

آبی، زرد و قرمز سه رنگ اصلی هستند که از ترکیب آنها رنگ های ثانویه برای رنگرزی قالی به دست می آید. تقریباً همه ی مواد اولیه ی تولید رنگ به صورت طبیعی یا کشاورزی در منطقه ی کرمان قابل استحصال است. منطقه شهر بابک از معدود مناطقی است که گیاه « ریواس » به صورت طبیعی و در سطحی وسیع در آن می روید. دشت ریواس در بیست کیلومتری این شهر به سمت میدوک روئیده و هر سال سطحی بیش از دوهزارو

تبیین تاریخی تعامل کشاورزی، دامداری، صنعت و ... (امین رضا توحیدی) ۲۶۳

چهارصد هکتار را در برمی گیرد. یک سفرنامه نویسن دوره قاجار در جلگه دشتاب در حوالی بافت گزارشی از سطح وسیع ریواس خود رو ارائه داده است. (خودداری نائینی، ۱۳۹۱: ۷۶) روناس، حنا و زردچوبه از دیرباز از مهم ترین گیاهان دارویی کرمان محسوب می شدند که دارای رنگ دانه های قابل استفاده در رنگرزی هستند. حنای کرمانی با نام اختصاصی «حنای آتشین» هنوز مرغوب ترین و پرفروش ترین حنای ایرانی است که در شهداد و مناطقی از بم و دیگر مناطق استان تولید می شود. تهیه رنگ از حنا باعث ایجادکارخانه هایی شد که بقایای آنها هنوز در جای جای کرمان قابل مشاهده است از جمله کارخانه ی حنا سابی بم با ابزار به جا مانده اش از جمله سنگ های بزرگ. این ساختمان که با سقفی دوازده متری عنوان جلوه ای منحصر به فرد دارد با شماره ۱۴۰۳۹ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. درحال حاضر کرمان رتبه اول کشت گیاهان دارویی در ایران را داراست (اداره کل مطالعات اقتصادی بانک کشاورزی، سال ۱۳۹۰)

بطور کلی به دست آوردن مواد اولیه مرغوب برای رنگرزی قالی در کرمان به راحتی انجام می شد؛ کرمان از دیرباز از مراکز اصلی برداشت محصول گلرنگ بوده و هست (کوچکی، ۱۳۹۷: ۳۵۹) مناطقی از کرمان ویزد هنوز کانون های اصلی کشت روناس در ایران محسوب می شوند. (کوچکی، ۱۳۹۷: ۳۶۰) علاوه بر محصولات تولیدی کرمانی، رنگرزان منطقه می توانستند از مراکز تولید در ایران آنها را تهیه کنند و با موانع ترانزیتی مواجه نشوند؛ زیرا ایران از مراکز عمده تولید رنگ بود؛ چنانکه از دیرباز روناس تولید شده در ارس حتی در سطحی وسیع به هند صادر می شد (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۶۰۳) هم چنین به دلیل نزدیکی به مرزهای هند و حضور گسترده تجار هندی در کرمان تهیه ی برخی رنگ ها از جمله رنگ جانوری قرمز دانه که از صادرات هند محسوب می شد در کرمان هزینه کمتری داشت و محصول پیاز کرمان تا دوران قاجار به هندوستان صادر میشد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۸۳ و ۳۶۰) جالب است که برای تولید رنگ پر کاربرد صورتی در قرش های کرمانی از پوست پیاز استفاده می کردند. کرمان هم اکنون رتبه اول کشت پیاز ایران را داراست. (اداره کل مطالعات اقتصادی بانک کشاورزی، ۱۳۹۰) از پیاز برای تولید رنگ های مسی، نارنجی، پوست پیازی و صورتی استفاده می شد. در منابع عصر قاجار از صادرات گردوی کرمان (هنزا و سرمشک) در عصر قاجار به هندوستان روایت شده است. (وزیری، ۱۳۷۷: ۲۰۸) از پوست گردو برای تولید رنگ های قهوه ای تیره، خاکستری، نارنجی، نارنجی تیره و مشکی استفاده می شد. پوست انار برای تولید رنگ های زرد، گرم، نخودی،

قهوه ای و سیاه کاربری داشت. از زردچوبه برای به دست آوردن زرد مایل به سبز، و سبز و نارنجی بهره می بردند.

فعالیت های صنعت رنگرزی بر جغرافیای شهری کرمان موثر بوده است. یکی از قدیمی ترین محلات شهر «پاکتنگ» نام دارد. کتنگ، چوبی است که گازران و رنگ رزان برای کوفتن و شستن پشم و ریس از آن استفاده می کنند. این کلمه به صورت کدنگ هم نوشته شده در این محله کارگاه بزرگ رنگرزی وجود داشت و دستگاهی با چوب بلند و محکم داشته و ریس را می کوفته است. در منابع عصر صفوی نام این محله ذکر شده؛ هرچند قدمت این نقطه از شهر به سده های قبل از صفویان می رسد. (مشیزی، ۱۳۶۹: ۶۸۱)

۷. توسعه تجاری در پرتو محصولات کشاورزی و دامی کرمان

با وجود آنکه تاورنیه سه ماهی برای به دست آوردن پشم و کرک مرغوب در کرمان اقامت کرد (تاورنیه، ۱۳۶۳: ۴۱۸) اما برنده تجارت پشم کرمان انگلیسی ها بودند. کمپانی هند شرقی در رقابت با هلندی ها به سرمایه گذاری عظیمی در کرمان روی آورد که این برتری جویی در قرن هجدهم به اوج خود رسید. انگلیسی ها پشم سرخ را پیش خرید کرده به عنوان مواد خام به هند می فرستادند (گریوز، ۱۳۸۸: ۳۴۶؛ عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۱۶) اما در همان حال منسوجات پشمی ایران را خریداری نمی کردند تا انحصار تولید بهترین محصول شال در کشمیر و مستعمره های بریتانیا با مواد اولیه کرمانی باقی بماند. (گریوز، ۱۳۸۸: ۳۴۷) کرزن می نویسد در اواخر قرن نوزدهم و در دوره قاجار واردات پارچه های پشمی و ابریشمی انگلیسی به ایران رقمی بالغ بر ۱۸۰۰۰۰۰ تومان را بالغ میشد. (کرزن، ۱۳۷۳: ۶۸۸/۲)

به نمایندگان کمپانی هند شرقی توصیه می شد که پشم کرمان تنها کالای تجارتنی آن منطقه بوده از این رو به ویژه پشم سرخ را پیش خرید کنند و عدم تهیه پشم کافی در کرمان، از نگرانی های نمایندگان کمپانی بریتانیایی بود. (گریوز، ۱۳۸۸: ۳۴۶) در عهد قاجار قیمت پشم کرمان به صورت فزاینده ای در حال افزایش بود و به صورت خام به هند فروخته می شد. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۱۶)

با این وجود علیرغم صادرات گسترده پشم و کرک، تولید پارچه ها و قالی های پشمی کرمانی متوقف نشد. علت اصلی رونق شال های کرمانی مواد اولیه به کار رفته در آن بود. در یزد هم شال بافی رواج داشت؛ ولی شال های یزدی با نخ پنبه ای بافته می شدند در

تبیین تاریخی تعامل کشاورزی، دامداری، صنعت و ... (امین رضا توحیدی) ۲۶۵

حالیکه شال کرمانی از پشم تهیه می شد و با نقش بته جقه مزین گردیده و به ترمه شهرت دارد؛ بنابراین شهرت تاریخی شال بافی ایران به شهر کرمان گره می خورد. (عناویان، ۱۳۸۶: ۴۷). به نظر می رسد امر تولید شال در مشهد هم در انحصار صنعت گران کرمانی بود که در این شهر ساکن شده بودند (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۰: ۱۴۶).

پشم تولیدی کرمان هنوز از اقلام مهم صادراتی منطقه است برای مدیریت بهتر این محصول در دوران پهلوی دوم شرکت پشم کرمان تاسیس گردید زیرا پشم استان کرمان به سبب نرمی و ظرافت، از پیچ تاب یا جعد زیادی بهره مند می باشد به هر میزان جعد پشم افزون باشد، میزان چسبندگی تارهای نخ تولیدی محصول بیشتر بوده و نخ های محکم و نازکتری ریسیده می گردند. لازم به یاد آوری است متخصصان معتقدند رنگ پذیری پشم کرمان از ویژگی های دیگر مرغوبیت این محصول بود از این رو در سال ۱۳۳۹ شرکت پشم کرمان تاسیس شد.

براساس آنچه پیشتر گفته شد در جغرافیای کرمان کشت پنبه امری رایج و دارای سوابق طولانی بود. بنا بر این کرمان از دیرباز شاهد حضور سرمایه گذاران و تجاری از دیگر مناطق کشور بود که برخی از آنها نام شهرتی به هم رسانده و هنوز مناطقی از شهر یاد آور آنهاست. بانیان های هندی و کاروانسرای معروف هندوها از این جمله است. در این کاروانسرا در سال ۱۹۰۱ حدود چهل نفر بازرگان هندی که البته تبعه بریتانیا به شمار می آمدند مشغول کار بوده اند. آنها به صورت دائم در کرمان ساکن بودند و ایامی از سال را که پنبه برداشت می شد در رفسنجان اقامت می کردند. (لاندور، ۱۳۹۲: ۲۹۶، ۳۰۶) البته حضور این هندی ها در اصل بخاطر تجارت پرسود پنبه رفسنجان شروع شد. هرچند در دیگر مناطق کرمان هم حضور داشتند. حضور آنها چندان طولانی شد که آداب و رفتار و خوی شان ایرانی شده بود. (افشار، ۱۳۸۵: ۲۵۸) اما در نهایت روس ها توانستند سهم بیشتری از محصول پنبه صادراتی رفسنجان را کسب نمایند و بیشتر این محصول به روسیه می رفت. از این رو تاجران هندی رفسنجان را ترک کرده ساکن کرمان شدند و کالاهای دیگری را مبادله کردند. و تاجران تجارتخانه تومانیاس و زرتشتیان در رفسنجان مستقر شدند. (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۴)

در ابتدای قرن نوزدهم تجارت در کرمان یک کار هندی بود، آنها صراف می کردند، با بمبئی و سند ارتباط داشتند و در سراسر ایالت کرمان و بلوچستان فعالیت می کردند. هرچند تجارت فرش در انحصار تبریزی ها بود. (فلور، ۱۳۶۵: ۱۶۹/۲) اما تدریجاً در

اواخر قرن نوزدهم ایرانی ها در تجارت پنبه گوی سبقت را از خارجی ها ربودند. غلامرضا آگاه از پیشگامان این عرصه است. او داماد یکی از ملاکان محلی بنام محمد بخشعلی بود. بخشعلی در شرایطی که بازار های جهانی به ویژه آمریکا به شدت دچار کاهش محصول پنبه شده و قیمت پنبه بیست برابر شده و نیاز به این محصول داشتند ۷۵ هزار من پنبه (معادل ۲۲۵ هزار کیلو) پنبه رفسنجان را در اواخر قرن ۱۹ به قیمت هر من ۱۱ شاهی خرید و به قیمت ۱۱ قران فروخت و از این راه به ثروت عظیمی دست یافت. آگاه این ثروت عظیم را در آینده به جای توسعه کشت پنبه به پشتوانه پسته کاری تبدیل کرد. وی با پیوند دادن نمونه های مشهور پسته، گونه های مشهور این محصول را پدید آورد و با سفرهای متعدد زمینه صادرات را ایجاد نمود. آگاه در سال ۱۳۱۴ با روابطی که با دربار داشت نماینده ایران در نمایشگاه بروکسل شد. به این ترتیب نساجی کرمان و قالی بافی رفته رفته با جایگزین شدن محصول پسته به جای پنبه مرغوب کرمانی، یکی از پشتوانه های اصلی خود را از دست داد.

۸. سرانجام تعامل کشاورزی، دامداری و صنعت در سرزمین بیابانی و خشک

براساس آنچه پیشتر ذکر شد کرمان در زمینه هر آنچه به فالی بافی مربوط می شود؛ از پنبه و پشم و کرک، تا رنگ های طبیعی چون ریواس، روناس، برگ مو و پوست انار، نیل و قمرزاده و حتی مسیرهای خشکی و آبی تجاری به نوعی خود بسندگی داشته است. از این رو بافت قالی کرمانی گذشته ای طولانی دارد. در سفرنامه تاورنیه اشاره ای به قالی کرمان نشده؛ ولی انگلبرت کمپفر که او نیز در دوره صفوی به ایران سفر کرده نوشته است: من بهترین زینت تالار پذیرایی (کاخ شاه صفوی) را قالی ذکر می کنم. هر سه صفت را با وفور تمام با قالی هایی که دارای نقوش حیوان است و آن ها را از بهترین کرک ها بافته اند فرش کرده اند. بیشتر فرش ها متعلق به کرمان است. (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۵۱) در قرن هفدهم میلادی (۱۶۸۳) اروپائیان بافت قالی های منحصر به فرد خود را به کارگاه هایی در کرمان سفارش می دادند. (فلور، ۱۳۷۱: ۹۳) در مورد دوره قاجار جمال زاده معتقد است: قالی های پشمی بالاترین ارزش را داشتند و تقریباً تمام صادرات ایران از این نوع بود. و از آن جا که کرمان مرغوب ترین نوع پشم را داشت، بهترین نوع قالی نیز در کرمان تولید می شد. و از طرف دیگر بالاترین قیمت فرش هم در انگلستان از آن فرش کرمان بود. (جمال زاده، ۱۳۸۴: ۲۰)

تبیین تاریخی تعامل کشاورزی، دامداری، صنعت و ... (امین رضا توحیدی) ۲۶۷

رفته رفته با افزایش تقاضا برای قالی های کرمانی در اروپا و آمریکا و رونق گرفتن فرش بافی در کرمان و مشتریان فراوانش در خارج از کشور و ویژگی های منحصر به فرد قالی کرمانی که ناشی از محصولات طبیعی به کار رفته در آن بود تجارتخانه ها و تجار خارجی اقامت در کرمان را بر می گزیدند تا از این تجارت پرسود عقب نمانند. ابتدا تجارتخانه آمریکایی ایسترن راک نیویورک (ادواردز ، ۱۳۶۸ : ۲۳۰) در کرمان تاسیس شد؛ سپس تجاری مثل اتو براندلی ، برادران کاستیلی اهل ایتالیا و دیگرانی چون شرکت انگلیسی یونانی شرق. برخی نظیر مصطفی کمال با لقب سلطان فرش کرمان و جان تیمو یاناکا اهل یونان تا پایان عمر در شهر کرمان زیستند و به نوعی به طبقه اشراف کرمان پیوستند. جان تیمو یاناکا خانه ای فوق العاده زیبا با سبک معماری ایرانی در شهر کرمان داشت که نشان می داد به فرهنگ محلی تعلق خاطر پیدا نموده، این خانه در میان بهت و حیرت فرهنگ دوستان کرمانی ابتدا تا حدی متروکه و مخروبه گردید و در نهایت در اواخر تابستان ۱۴۰۰ شمسی با وجود هشدارهای مکرر علاقمندان میراث فرهنگی چون هزاران خانه تاریخی دیگر شهر تخریب گردید.

پس از خارجی ها بازرگانان تبریزی که به دلیل موقعیت نرانزیتی تبریز در سراسر ایران حضور داشته و به امور تجاری می پرداختند (پولاک ، ۱۳۶۸ : ۳۹۵) به حضور و سرمایه گذاری در صنعت قالی کرمان روی آوردند. (کرزن ، ۱۳۸۷ : ۶۷۱/۲) سپس بازرگانان و سرمایه داران کرمانی که تاکنون بیشتر در عرصه ی تولید فعال بودند به تجارت بین المللی قالی پرداختند. مشهورترین این افراد حاج محمد ارجمند کرمانی بود.

در سال های اخیر دو عامل اصلی موجب افت کمی و کیفی در بافته های کرمان شدند. نخست توسعه کشاورزی به ویژه پسته است . چنانکه گذشت در توسعه کشت پسته کرمان افرادی چون غلامرضا آگاه نقش اساسی داشتند. به این ترتیب نساجی کرمان و قالی بافی رفته رفته با جایگزین شدن محصول پسته به جای پنبه مرغوب کرمانی ، یکی از پشتمانه های اصلی خود را از دست داد.

با این وجود با آغاز سلطنت پهلوی پنبه کاری و استحصال چنین محصولاتی توسط ایرانیان از رونق نیافتاده بود. با توجه به حمایت پهلوی اول از صنایع نساجی مدرن ، کرمانی ها و یزدی های مقیم کرمان با توجه به کیفیت بی نظیر پشم ، کرک و پنبه محلی کرمان ؛ یعنی همان مواد اولیه ای که فرش با کیفیت این خطه ، وابسته به آن بود کارخانه ریسندگی « خورشید » شهر کرمان را در سال ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۴ بنیان نهادند. (مجله اطاق

تجارت، ۱۳۱۳: ۲۰) این کارخانه با تجهیزات مدرن و بیش از چهارصد کارگر زن و مرد تاثیر خاصی در اقتصاد منطقه به جا گذاشت. ساختمان آن که صدای بوق هایش از تمام شهر شنیده میشد، وبه نوعی مردم، نا خود آگاه وقت خود را با آن تنظیم می کردند، پس از انحلال تخریب نشد و اکنون کتابخانه ملی کرمان است. از این رو سرمایه داران کرمان ترجیح می دادند سرمایه خود را به جای قالی، شال یا دیگر محصول مشهور نساجی کرمان به نام «پته» در تولید محصول پر سودتر پسته به کار گیرند. استحصال پسته؛ زحمت، پیچیدگی و سرمایه کمتری نیاز داشت و سود آن هم افزون بود. بنابر این تلاش هایی چون مدرنیزاسیون صنایع مرتبط با نساجی در قالب هایی چون کارخانه خورشید؛ یا تاسیس شرکت پشم کرمان هم نتوانست نساجی و قالی بافی در حال احتضار کرمان را نجات دهد. در سال ۱۳۴۷ شمسی با مرگ آخرین سلطان فرش ایران یعنی «محمد ارجمند کرمانی» روند سقوط قالی و بافته های کرمان شدت گرفت.

با رخ داد انقلاب در سال ۱۳۵۷ یک سیاست نادرست برای اشتغال زایی در نهادهای حمایتی موجب شده تعدادی به عنوان بافنده با استفاده از مواد اولیه نامرغوب غیر محلی اعتبار تاریخی محصولات این خطه را از بین ببرند و تقریباً نام کرمان از فهرست صادرکنندگان اصلی قالی به خاطر کیفیت پایین حذف گردید. در سال های قبل از آن هم برخی از سرمایه داران و حامیان گذشته پنبه، پشم و فرش کرمان، ترجیح دادند سرمایه خود را به خارج از کرمان انتقال دهند. کارخانه خورشید یک سال قبل از مرگ حاج محمد ارجمند سلطان فرش تعطیل شد. مهدی هرنیدی، فرزند آمریکا رفته و تحصیل کرده ابوالقاسم هرنیدی نیز ترجیح داد شرکت های تازه تاسیس خود از جمله «برک» را در تهران تاسیس کند. حتی برای دیگر کارخانه تازه تاسیس نام گونه فرنگی گوسفندان یعنی «مرینوس» را برگزید. این تحولات نقطه پایان دوران شکوه صنایع نساجی کرمان محسوب می گردند.

۹. نتیجه گیری

پیشتازی کشاورزی و دامداری در مقایسه با صنعت در ایالت کرمان تابعی از شرائطی است که کما بیش در سراسر ایران، از قرن نوزدهم به بعد حاکم شد. یعنی رواج اجناس ارزان و با کیفیت فرنگی در بازار ایران که حاصل انقلاب صنعتی محسوب می شدند؛ باعث شد صنایع کهن ایران که محصولات با کیفیت کمتر و قیمت بیشتری داشتند به حاشیه رانده شوند. اجناس غربی در سایه تجارت رو به رشد وارد می گردیدند. این رویه در ایالت

کرمان هم در قالب محدود شدن صنعت به نساجی و قالی مشاهده می شود. صنعت ایالت کرمان از صفویه تا پهلوی خط سیر سینوسی داشته و از روند ثابتی پیروی نکرده است در کرمان تا زمانی که مدیریت صحیحی بر روند تولید منسوجات محلی چون شال و قالی حاکم بود روند رو به رشد شالبافی تا پایان قاجاریه و قالی بافی تا اواسط دوره پهلوی دوم ادامه یافت. نیاز شدید جامعه شهری ایالت کرمان به تولیدات عشایری از جمله پشم و کرک و به تعویق افتادن سیاست های مخربی چون تخته قاپو و اصلاحات ارضی در کرمان - باوجود پیشرفت این دو سیاست در دیگر مناطق کشور - باعث حفظ پشتوانه های مهم قالی کرمان؛ یعنی پشم بی نظیر و پنبه محلی حاصل از زیست بوم خاص ایالت تا اواسط عصر پهلوی دوم و رشد قالی بافی گردید. همچنین ایلات و عشایر کرمان همچون همتایان خود در ولایات دیگر، چندان به سیاست ورزی نپرداختند. از این رو برای مدت بیشتری زی سنتی شان را ادامه دادند. در پایان می توان گفت زیست بوم، کشاورزی، دامداری و شاخه های از صنایع کهن چون انواعی از نساجی و قالیبافی در ایالت کرمان دارای تعامل بیشتری بوده و برای مدت طولانی تری باقی ماندند. حکومت ها در بیشتر ادوار مقطع مورد نظر، با مداخلات منفعت طلبانه و نداشتن سیاست حمایت از تولید داخلی؛ به ویژه در کرمان، بیشتر به اقتصاد محلی ضربه وارد کردند. از این رو می توان نتیجه گرفت در صورت مدیریت دلسوزانه و نقش حمایتی حاکمیت، زیست بوم کرمان توان رشد مطلوب اقتصادی را داراست. همچنین مدرن سازی صنایع، کشاورزی و دامداری؛ ضمن حفظ هویت مستقل و توجه به مزیت های بومی رونق اقتصادی را به همراه می آورد. در ایالت کرمان با وسعت زیاد و تراکم جمعیتی اندک روش های درست بهره برداری زمینه کسب سود از مازاد محصول و تقویت تجارت را ایجاد می کرد. حفر سه هزار قنات در طول تاریخ روشی درست برای استفاده بهینه از آب در پهنه ایالت بوده است. در این روش تبخیر کمی وجود داشت و نظام بهره وری سالمی شکل گرفت. با توجه به بالندگی هر سه شکل زندگی شهری، کوچ نشین و روستانشین در کرمان، از دلایل ماندگاری زندگی عشایری آن است که آنها همچنان پاسخگوی نیاز جوامع روستائی و شهری کرمان باقی ماندند و تعامل درستی بین مردمان وجود داشت. عشایر کرمان برخلاف دیگر نواحی به دلیل خود بسندگی اقتصادی چندان به سیاست وارد نشدند و موجب نا امنی برای جوامع روستانشین و شهرنشین نگردیده و نقش مقوم آنها در تامین مواد غذایی و پشتوانه بخشی از

۲۷۰ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

صنایع کهن را برعهده گرفتند. این واقعیت ها می توانند امروزه نیز مدنظر باشند و در طراحی نظام حکمرانی مد نظر قرار گیرند.

کتابنامه

آقا رضائی، سعید؛ باستانی راد، حسن (۱۴۰۳) زمینه های بحران های سیاسی و اجتماعی کرمان در روزگار زوال حکومت صفویه، نشریه تاریخ ایران، سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳. ابن فقیه همدانی، احمد بن محمد (۱۴۱۶) کتاب البلدان، به کوشش هادی یوسف، بیروت، عالم الکتب، چاپ اول.

ابن سینا، ابو علی حسین بن عبدالله (۱۳۶۶) قانون، ترجمه شرفکندی، تهران، سروش. اصطخری، ابراهیم بن محمد، (۱۳۴۷) مسالک و ممالک، ترجمه فارسی المسالک و الممالک؛ بکوشش ایرج افشار، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

افشار، ایرج (۱۳۸۵) تلگرافچی فرنگی، فرهنگ ایران زمین، تهران، سخن. افضل الدین کرمانی، ابو حامد (۱۳۵۷) عقدا لعلی للموقف الاعلی، تصحیح علی محمد عامری نائینی، تهران، روزبهان.

ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸) قالی ایران، ترجمه مهیندخت صبا، تهران، انجمن دوستداران کتاب. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۸۵) آفتابه زرین فرشتگان، تهران، نشر علم. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۲۵۳۶) خاتون هفت قلعه، تهران، امیرکبیر. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۵۳) پیغمبر دزدان، تهران، امیرکبیر. باستانی راد، حسن (۱۳۹۵) جیرفت نامه، تاریخ شبانکارگی در جغرافیای هفت اقلیم کرمان، تهران، نگارستان اندیشه.

براون، ادوارد (۱۳۴۴) یکسال در میان ایرانیان، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، کانون معرفت. پاتینجر، هنری (۱۳۸۴) سفرنامه پاتینجر، ترجمه شاهپور گودرزی، تهران، کتابفروشی دهخدا. پدرام، نرگس، افشار، ایرج، مهدوی، اصغر (۱۳۸۵) کرمان در اسناد امین الضرب، تهران، ثریا، چاپ اول. پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸) سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، خوارزمی.

پولو، مارکو (۱۳۷۵) سفرنامه، ترجمه آنجلا دی رومانو، سید منصور سجادی، تهران، بوعلی. تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، تهران، کتابخانه سنائی - کتابفروشی تائید.

جمالزاده، سید محمد علی (۱۳۷۶) گنج شایگان، تهران، دکتر محمود افشار.

تبیین تاریخی تعامل کشاورزی، دامداری، صنعت و ... (امین رضا توحیدی) ۲۷۱

حافظ ابرو، عبدالله بن لطف الله (۱۳۸۰) *زبده التواریخ*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
خودداری نائینی (۱۳۹۱) *سفرنامه بحرین یا گزارش کشیدن سیم تلگراف*، تهران، پیام بهارستان، سال چهارم، ش ۱۶.

روحانی، حمیدرضا؛ احمدی زاویه، سید سعید؛ سلاجقه، حسن (۱۴۰۰) *گونه شناسی سفال نگاره‌های چند رنگ کرمان در عصر صفوی*، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، دوره ۲۶، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۰، ص ۴۷-۵۷

زند رضوی، سیامک (۱۳۷۲) *ایلات و عشایر کرمان*، پیشینه تاریخی و مسئله اسکان، تهران، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۲، خرداد ۱۳۷۲، ص ۱۶۷-۲۱۳.

سایکس، سرپرسی (۱۳۳۶) *ده هزارمیل در ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، ابن سینا، چاپ اول.

شاردن، ژان (۱۳۳۶) *سیاحتنامه شاردن*، ترجمه محمدعباسی، تهران، امیرکبیر.
عناویان، ژرژ (۱۳۸۶) *ترمه های سلطنتی ایران و کشمیر*، زیر نظر تومویوکی یامانویه، تهران، فرهنگستان هنر.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲) *تاریخ اقتصادی ایران*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره.
غلامی، شهرام (۱۳۹۶) *بازتاب نظام اقتصاد جهانی در تولید و صادرات پنبه ایران از ۱۸۵۰ تا ۱۹۴۱*، پژوهش های علوم تاریخی، دوره ۹، شماره ۱.

فلور، ویلم (۱۳۶۵) *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، انتشارات توس.

فلور، ویلم (۱۳۷۱) *صنعتی شدن ایران*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، انتشارات توس.
فوکائی، شینجی (۱۳۷۱) *شیشه ایرانی*، ترجمه آرمان شیشه گر، تهران، سازمان میراث فرهنگی.
کرزن، جرج ناتانیل (۱۳۸۷) *ایران وقضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، علمی و فرهنگی.

کرزن، جرج. ن (۱۳۷۳) *ایران وقضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، چاپ چهارم، علمی و فرهنگی.

کوچکی، علیرضا وهمکاران (۱۳۹۷) *شناسایی و ارزیابی زراعی و اکولوژیک گیاهان دارویی فراموش شده در بوم نظام های زراعی ایران*، نشریه بوم شناسی کشاورزی، شماره تابستان.

کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، *سفرنامه کمپفر*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی.
گریوز، رز (۱۳۸۸)، *روابط ایران با شرکتهای بازرگانی اروپایی*، ی در: آوری، پیترو و دیگران، تاریخ ایران کمبریج دوره افشار، زند و قاجار، ترجمه ۳۳۸-مرتضی ثاقبفر، تهران: جامی، چاپ دوم، ۳.

۲۷۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵

- لاندور، آرنولد هنری ساویج (۱۳۹۲) *ایران در آستانه مشروطیت*، ترجمه علی اکبر رشیدی، تهران، اطلاعات، چاپ دوم.
- لسترنج، گای (۱۳۹۳) *جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم.
- ماهری، محمود رضا (۱۳۷۹) *تمدن های نخستین کرمان*، کرمان، مرکز کرمانشناسی، چاپ اول.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۶۲) *تاریخ گزیده*، تهران، دنیای کتاب.
- مشیزی، میر محمد سعید (۱۳۶۹) *تذکره صفویه کرمان*، تحشیه محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران، نشر علم.
- مختاری اصفهانی (۱۳۸۰) *اسنادی از انجمن های بلدی تجار و اصناف*، تهران، خدمات مدیریت و اطلاع رسانی دفتر ریاست جمهوری.
- مختاری، مرتضی (۱۴۰۱) *واکاوی ژنتیکی دوشکلی جنسی صفات رشد گوسفند کرمانی*، مجله اصلاح و به نژادی دام، دوره ۲، شماره ۳.
- مقدسی، ابو عبدالله (۱۳۶۱) *احسن التقاسیم*، ترجمه دکتر علینقی منزوی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران.
- منشی کرمانی، خواجه محمد امین (۱۳۹۱) *جغرافیای ایالت کرمان در عهد ناصری*، تصحیح و تحشیه مجید نیک پور، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران با همکاری مرکز کرمانشناسی.
- مهربانی، میترا، مهدوی میمند، زهرا، میر تاج الدینی، منصور (۱۳۹۲) *جمع آوری و شناسایی متنخبی از گیاهان دارویی بافت (استان کرمان) و بررسی مصارف سنتی آنها*، تهران، طب سنتی اسلام و ایران، سال چهارم، شماره سوم.
- میرزا حسین خان تحویلدار (۱۳۴۲) *جغرافیای اصفهان*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران.
- وزیری، احمد علی خان (۱۳۷۷) *جغرافیای تاریخی کرمان*، تهران، انجمن آثار و مفاخر تاریخی.
- وولف، هانتس (۱۳۸۸) *صنایع دستی کهن ایران*، ترجمه سیروس ابراهیم زاده، تهران، علمی و فرهنگی.